

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κάθε επιστήμη, και η πιο απλή περιγραφική ιστορία, εργάζεται με τα αποθέματα των εννοιών της εποχής της.

Μαξ Βέμπερ, 1904¹

Δουλεύουμε σαν να είμασταν μόνοι μας στον κόσμο, σαν να είταν οι δικές μας εμπειρίες οι μόνες διαθέσιμες στον άνθρωπο, σαν να μην διαθέταμε άλλα μέσα για να πληροφορηθούμε, παρά εκείνα τα ολίγα που μας παρέχονται στη στενή γωνίτσα της Γης όπου μας έσπειρε ο Θεός. Η κάθε μέρα μάς βρίσκει κατάπληκτους εμπρός σε φαινόμενα που μας φαίνονται μοναδικά επειδή δεν γνωρίζουμε άλλα· αναλίσκουμε κόπους και χρόνο και ικανότητες για να εξιχνιάσουμε πράγματα που θα μας είταν εύκολο να τα πληροφορηθούμε ανοίγοντας ένα ξένο εγχειρίδιο. Χασομέρι επιζήμιο, σε έναν τόπο που φτωχεύει, όπως ο δικός μας, σε μέσα και σε ανθρώπους, αλλά και βλαβερό, γιατί δημιουργεί ολότελα σφαλερές προοπτικές και οδηγεί σε άτοπα συμπεράσματα.

Κ. Θ. Δημαράς, 1962²

Τις τελευταίες δεκαετίες η «γενιά του '30» έχει αποκτήσει υπέρμετρη συμβολική σημασία στον δημόσιο λόγο, δεδομένου ότι η ύπαρξή της έχει ξεπεράσει τα όρια του πεδίου της λογοτεχνίας, έχοντας πλέον μυθοποιηθεί και συγκροτηθεί πανηγυρικά

---

¹ Max Weber, «Η “αντικειμενικότητα” της κοινωνικοεπιστημονικής και κοινωνικοπολιτικής γνώσης», στο *Η μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, πρόλ.-εισ.-μτφρ. Μιχάλης Γ. Κυπραίος, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σ. 121 (στο εξής: Weber, 1991) [«Die “Objektivität” sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis», *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, τόμ. 19, Τυβίγγη 1904, σ. 80].

² Κ. Θ. Δημαράς, «Η επιστήμη μας», εφ. *Το Βήμα*, 23 Μαρτίου 1962 – αναδημοσιεύτηκε στο *Σύμμικτα, Δ'. Λόγια περί μεθόδου*, επιλογή κειμένων Φίλιππος Ηλιού, εισ.-επιμ. Πόπη Πολέμη, τόμ. 1, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2013, σ. 514 (στο εξής: Δημαράς, 2013).

ως αδιαμφισβήτητη ιστορική πραγματικότητα –και μάλιστα ηγεμονική– σε όλο το φάσμα των τεχνών και της πολιτισμικής ιστορίας της χώρας.³

Στις ιστοριογραφίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας και της νεοελληνικής τέχνης, ο όρος «γενιά του '30» αλλά και γενικότερα η έννοια της «γενιάς» χρησιμοποιούνται ευρέως. Ωστόσο, το γεγονός ότι συχνά τίθενται σε εισαγωγικά ή αναφέρονται με τον επιφυλακτικό προσδιορισμό «η λεγόμενη» δείχνει πως, τουλάχιστον στους κύκλους των ιστορικών και των κριτικών, ελλοχεύει σχεδόν πάντα ένας προβληματισμός ως προς το ακριβές νόημά τους, αν όχι μια αμφισβήτηση της εγκυρότητάς τους. Πίσω από τους ενδοιασμούς, κάτι φαίνεται να μην έχει ακόμα διευθετηθεί πειστικά και οριστικά. Πράγματι, από τον Δεκέμβριο του 1937, όταν ο Γιώργος Θεοτοκάς χρησιμοποίησε για πρώτη φορά τον όρο «génération de 1930» σε ένα άρθρο του στο περιοδικό *Europe*,⁴ διεξάγεται μια διαμάχη γύρω από το σημασιολογικό βάθος και εύρος του όρου, ενώ έκδηλη είναι και η δυσανεξία σχετικά με τη σημασία και την επιστημονική επάρκεια της έννοιας της «γενιάς».

Παράλληλα, μια σειρά συναφών και εξίσου απροσδιόριστων όρων –«γενιά του 1880», «μεταπαλαμική γενιά», «γενιά του 1914», «γενιά του Μεσοπολέμου», «γενιά του '20», «γενιά του '40», «πρώτη μεταπολεμική γενιά», «δεύτερη μεταπολεμική γενιά», «γενιά του '60», «γενιά της αμφισβήτησης», «γενιά του '70», «γενιά του '80» κ.ο.κ.– προτάθηκαν κατά καιρούς στο πεδίο της νεοελληνικής λογοτεχνίας από τους Κλέωνα Παράσχο, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο, Αδαμάντιο Παπαδήμα, Αστέρη Κοββατζή, Κ. Θ. Δημαρά, Γιώργο Βαλέτα, Μιχάλη Μερακλή, Αλέξανδρο Αργυρίου, Μάριο Βίτιτι, Κώστα Στεργιόπουλο, Βασίλη Στεριάδη, μεταξύ άλλων.⁵ Οι περισσότεροι από

³ Δημήτρης Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του Τριάντα. Νεωτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 53 (στο εξής: Τζιόβας, 2011)· πρβλ. Τάκης Καγιαλής, «Η "γενιά του τριάντα". Ένα μεταπολεμικό φαινόμενο», *The Books' Journal*, τχ. 10, Αύγουστος 2011, σ. 46-49.

⁴ George Théotokas, «La littérature grecque au XXe siècle», *Europe*, τχ. 180, 15 Δεκεμβρίου 1937, σ. 546-551 (στο εξής: Théotokas, 1937).

⁵ Κλέων Παράσχος, «Η λογοτεχνική γενιά του 1914», εφ. *Η Βραδυνή*, 24 και 25 Φεβρουαρίου 1924· πρβλ. ο ίδιος, *Εισαγωγή στη σύγχρονη ελληνική ποίηση*, Γκοβόστης, Αθήνα 1940· Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Β' - Ανήσυχα χρόνια. (Η νεοελληνική πεζογραφία του Μεσοπολέμου)*, Οι εκδόσεις των φίλων, Αθήνα 1980 [1η έκδ. Αετός, 1943], σ. 19-20· Αδαμάντιος Δ. Παπαδήμας, *Λογοτεχνικά χρονικά. Η πορεία μιας γενιάς*, Ωρίων, Αθήνα 1944, σ. 86-87· Αστέρης Κοββατζής, «Μια καινούργια γενιά», *Καλλιτεχνικά Νέα*, τχ. 13, 4 Σεπτεμβρίου 1943, σ. 3 – πρβλ. Κέλη Δασκαλά, «Η λογοτεχνική παραγωγή της "Γενιάς του 1940" και η επι-στροφή στη "λυρική πεζογραφία"», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2006, σ. 66· Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Ίκαρος, Αθήνα 1985 [1η έκδ. 1948-1949]· Γιώργος Βαλέτας, *Επίτομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Πέτρος Κ. Ράνος, Αθήνα 1966· Μ. Γ. Μερακλής, *Σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία (1945-1970)*, τόμ. 1: *Ποίηση*, Κωνσταντινίδης, Θεσσαλονίκη 1971, σ.

αυτούς τους γενεακούς όρους έχουν ήδη καθιερωθεί στη σχετική βιβλιογραφία, παρά τις καίριες κριτικές επισημάνσεις που διατυπώθηκαν κατά καιρούς για την ασθενή επιστημονικότητά τους και την ιστορική τους ανακρίβεια.⁶

Από τη Μεταπολίτευση και μετά, μια σύστοιχη σειρά «γενιών» έχουν προταθεί στην ιστοριογραφία των εικαστικών τεχνών, όπου η χρήση της έννοιας τείνει επίσης να παγιωθεί. Στο πεδίο αυτό, ιστορικοί και κριτικοί της τέχνης, όπως οι Στέλιος Λυδάκης, Χρύσανθος Χρήστου, Ελένη Βακαλό, Χάρης Καμπουρίδης, Γιάννης Κολοκοτρώνης, Ντόρα Ηλιοπούλου-Ρογκάν, Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα και Λίνα Τσίκουτα-Δειμέζη,⁷ είτε πρότειναν συστήματα περιοδολόγησης της ιστορίας της νεο-

---

17-31, 105· Αλέξανδρος Αργυρίου, «Σχέδιο για μια συγκριτική της μοντέρνας ελληνικής ποίησης», *Διαβάζω*, τχ. 22, Ιούλιος 1979, σ. 28-52 (στο εξής: Αργυρίου, 1979)· βλ. επίσης Αλέξανδρος Αργυρίου (επιμ.-εισ.), *Η ελληνική ποίηση. Ανθολογία-γραμματολογία: Νεωτερικοί ποιητές του μεσοπολέμου*, τόμ. 4, Σοκόλης, Αθήνα 1990 [1η έκδ. 1979] (στο εξής: Αργυρίου, 1990)· Mario Vitti, *Η γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Ερμής, Αθήνα 2006 [1η έκδ. 1977] (στο εξής: Vitti, 2006)· Κώστας Στεργιόπουλος (επιμ.-εισ.), *Η ελληνική ποίηση. Ανθολογία, γραμματολογία: Η ανανεωμένη παράδοση*, τόμ. 3, Σοκόλης, Αθήνα 1980· Βασίλης Στεριάδης, «Δημήτρη Δούκαρη: “Αποδημία Β”», *Λωτός*, τχ. 1, Μάιος 1971, σ. 228.

⁶ Πώργος Δ. Ζιούτος, *Η ιστορική ανάπτυξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Οικονομία και ιδεολογία στην νεώτερη Ελλάδα*, Διογένης, Αθήνα 1977, σ. 110-111, σημ. 60 [«Le développement historique de la littérature néo-hellénique. Questions fondamentales de méthode», στο Hans Ditten – Marika Mineemi (επιμ.), *Probleme der neugriechischen Literatur*, τόμ. 1, Akademie-Verlag, Βερολίνο 1960, σ. 96]· Massimo Peri, *Το περιοδικό «Τα Νέα Γράμματα»*, πρόλ.-επιμ. Φώτης Δημητρακόπουλος, μτφρ. Ευριπίδης Γαραντούδης, περ. *Παρουσία*, παράρτημα αρ. 6, Αθήνα 1989, σ. 34 [*Τα Νέα Γράμματα. Lettere Nuove (1935-1945)*, πρόλ. Filippo Maria Pontani, Ateneo, Ρώμη, 1974]· Ευριπίδης Γαραντούδης (επιμ.), *Ανθολογία νεότερης ελληνικής ποίησης 1980-1997. Οι στιγμές του νόστου*, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 194-216.

⁷ Στέλιος Λυδάκης, *Η ιστορία της νεοελληνικής ζωγραφικής (16ος-20ός αιώνας)*, Μέλισσα, Αθήνα 1976· Χρύσανθος Χρήστου, *Η ελληνική ζωγραφική, 1832-1922*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1981 (στο εξής: Χρήστου, 1981)· ο ίδιος, *Ελληνική τέχνη: Ζωγραφική 20ού αιώνα*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1996· Ελένη Βακαλό, *Η φυσιογνωμία της μεταπολεμικής τέχνης στην Ελλάδα*, τόμ. 3: *Ο μύθος της ελληνικότητας*, Κέδρος, Αθήνα 1983· Χάρης Καμπουρίδης, *Η ελληνική ζωγραφική του 20ού αιώνα στη Δημοτική Πινακοθήκη Ρόδου*, Δημοτική Πινακοθήκη Ρόδου - Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Ρόδος [1988]· Χάρης Καμπουρίδης – Πώργος Λεβούνης, *Νεοελληνική τέχνη 20ός αιώνας. Οι πολύτιμες συλλογές της Πινακοθήκης Ρόδου*, Υπουργείο Αιγαίου, χ.τ. 1999· Γιάννης Κολοκοτρώνης, *Η νεκρή φύση στη νεοελληνική τέχνη από τον 19ο αιώνα ως τις μέρες μας*, Pierides Foundation, Θεσσαλονίκη 1992· Ντόρα Ηλιοπούλου-Ρογκάν, *Καλλιτεχνική συλλογή της Εθνικής Τραπέζης*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1994· Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα (επιμ.), *Εθνική Πινακοθήκη, 100 χρόνια. Έξοσες αιώνες ελληνικής ζωγραφικής*, ΕΠΙΜΑΣ, Αθήνα 1999· η ίδια, «Ο συλλέκτης Σωτήρης Φέλιος και οι ζωγράφοι της γενιάς του '80», στο Γεωργία

ελληνικής τέχνης κατά «γενιές» είτε χρησιμοποίησαν την έννοια της «γενιάς» για να κατασκευάσουν γενεακούς όρους, προσδιορίζοντας ομάδες καλλιτεχνών βάσει μιας ηλικιακής ενότητας, καθορισμένης με αλλοπρόσλλα μεταξύ τους κριτήρια. Στη σχετική βιβλιογραφία η φερόμενη καλλιτεχνική «γενιά του '30» έχει και εδώ παραδειγματικό ρόλο και ηγεμονική θέση, παρότι στην πραγματικότητα δεν συστάθηκε ούτε υπήρξε ιστορικά κατά τη δεκαετία του 1930 – όπως αντίθετα είχε όντως συμπτυχθεί τότε μια ομάδα λογοτεχνών που αυτοαποκλήθηκε «γενιά του '30». Μόνο από το 1949 και μετά αναφέρθηκε από τεχνοκρίτες αορίστως και σποραδικά αυτός ο όρος για καλλιτέχνες, ο οποίος δεν θα καθιερωνόταν στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής τέχνης πριν από τα τέλη της δεκαετίας του 1970.⁸

Συνεπώς, παρά την πληθυσμική «γενιών» στις δημοσιεύσεις των γραμματολόγων, των κριτικών και των ιστορικών της τέχνης, η έννοια της «γενιάς» παραμένει ρευστή και απροσδιόριστη: σχεδόν ο καθένας όταν γράφει τη λέξη «γενιά» εννοεί κάτι διαφορετικό ή υπονοεί κάτι αόριστα γνωστό, όμως ποτέ ρητά αποσαφηνισμένο. Από κείμενο σε κείμενο ή συχνά και από σελίδα σε σελίδα του ίδιου συγγραφέα, πάντα κάποια σημασία, *περίπου* αυτονόητη, διαρρέει δίχως εντέλει έρμα. Ανερμάτιστοι λοιπόν παραμένουν ως επί το πλείστον και οι συναφείς γενεακοί όροι. Οι συνήθεις τελετουργικές παραπομπές σε μελέτες συγγραφέων οι οποίοι περιβάλλονται με την αίγλη της αυθεντίας –κατά κανόνα του Κ. Θ. Δημαρά, του Μάριο Βίττι, του Αλέξανδρου Αργυρίου και παλαιότερα του Ρομπέρ Εσκαρπί– έχουν ελάχιστη βιβλιογραφική βαρύτητα, δεδομένου ότι στο συγκεκριμένο ζήτημα οι εν λόγω ιστορικοί δεν έχουν συνεισφέρει τίποτε ουσιαστικό σε θεωρητικό-μεθοδολογικό επίπεδο. Αντίθετα μάλιστα, ορισμένοι, όπως ο Αργυρίου, θεωρώ ότι έχουν μάλλον προκαλέσει περισσότερη σύγχυση με τις παλινωδίες τους ως προς αυτό το ζήτημα.⁹ Οι συγκεκριμένες παραπομπές στην πραγματικότητα δεν αφορούν την τεκμηρίωση και τον επιστημονικό έλεγ-

---

Κακούρου-Χρόνη (επιμ.), *Η γενιά του '80. Σύγχρονη ελληνική ζωγραφική από τη Συλλογή του Σωτήρη Φέλιου*, κατάλογος έκθεσης, ΕΠΜΑΣ - Παράρτημα Σπάρτης - Κουμαντάρειος Πινακοθήκη, Ίδρυμα «Η Άλλη Αρκαδία», Σπάρτη 2013.

⁸ Βλ. Ευγένιος Δ. Μαθιόπουλος, «Η “γενιά του '30” στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής τέχνης: Η προβληματική χρήση ενός αδιευκρίνιστου όρου και η κατασκευή μιας ανύπαρκτης “γενιάς” καλλιτεχνών», στο *Ζητήματα ιστορίας, μεθοδολογίας, ιστοριογραφίας*, Πρακτικά Ε' Συνεδρίου Ιστορίας της Τέχνης, Εταιρεία Ελλήνων Ιστορικών Τέχνης (Ε.Ε.Ι.Τ.), Μουσείο Μπενάκη, 15-17 Ιανουαρίου 2016, Gutenberg, Αθήνα 2019, σ. 499-515.

⁹ Ο Αργυρίου είχε απορρίψει κατηγορηματικά τη χρήση του όρου «γενιά του '30», αντιπροτείνοντας τον όρο «νεωτερικοί ποιητές του μεσοπολέμου», για να αποφύγει τα «σφάλματα της λανθασμένης χρήσης του όρου “γενιά του '30”» (βλ. ενδεικτικά Αργυρίου, 1979, σ. 31-32 και Αργυρίου 1990, σ. 13-14). Ωστόσο, είναι αυτός που, συντάσσοντας το σχετικό λήμμα το 2008 για το *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας*, θα υποστήριζε ότι ο όρος είναι «ορθός, αυτονόητος και χρήσιμος». Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Γενιά του 1930», στο *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα - έργα - ρεύματα - όροι*, Πατάκης, Αθήνα 2008, σ. 368-370.

χο, αλλά συγκαλύπτουν τη θεωρητική απορία του εκάστοτε γράφοντα και ενίοτε τις διαφωνίες των παραπάνω μελετητών, ακόμα και για τις ειδικές περιπτώσεις χρήσης των γενεακών όρων. Δεν εννοούν, για παράδειγμα, τον όρο «γενιά του '30» με το ίδιο σημασιολογικό βάθος ούτε και με το ίδιο πλάτος ο Κ. Θ. Δημαράς και ο Μάριο Βίττι.

Στις ιστοριογραφίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας και τέχνης, η βασική διεθνής βιβλιογραφία σχετικά με την έννοια της «γενιάς» αγνοείται σχεδόν ολοσχερώς.¹⁰ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η εμφύτευση στην ιστορία της τέχνης μιας στρεβλωμένης και εντελώς εμπειρικά εφαρμοσμένης εκδοχής της γενεακής θεωρίας του Βίλχελμ Πίντερ από τον Χρυσάνθο Χρήστου, η οποία έχει πλέον ριζώσει ως καθυστερημένο και κακοχωνεμένο μεθοδολογικό δάνειο.¹¹

Γύρω από τον κάθε ειδικό γενεακό όρο έχει αναπτυχθεί λοιπόν μια μεγαλύτερη ή μικρότερη ιζηματώδης βιβλιογραφία αυτοσχέδιων, εμπειρικών και ασαφών στην πλειονότητά τους σημασιολογήσεων, εκ των οποίων καμία δεν φαίνεται μέχρι σήμερα να έχει γίνει δίχως σοβαρές διαφωνίες αποδεκτή από τους ιστορικούς και τους κριτικούς του κάθε πεδίου. Οι κατά τα άλλα φιλόπονες διδακτορικές διατριβές που παράγονται τις τελευταίες δεκαετίες για τη μία ή την άλλη «γενιά» παραμένουν στο σύνολό τους ανυποψίαστες ως προς τη συνθετότητα του ζητήματος, συσσωρεύοντας και διαχέοντας περαιτέρω την ήδη γενικευμένη αοριστία που επικρατεί. Η συλλογική ωστόσο ασάφεια μαρτυρά, σύμφωνα με τον Σαρτόρι, την «ατυχή κατάσταση» στην οποία βρίσκεται ένας επιστημονικός κλάδος:

Είναι μια κατάσταση όπου (στην οριακά χειρότερη περίπτωση) ο κάθε μελετητής αποδίδει τη δική του διαφορετική σημασία στους όρους κλειδιά που χρησιμοποιεί. Η ατομική ασάφεια, βέβαια επιδεινώνει τη συλλογική. Η συλλογική ασάφεια όμως μπορεί να καταστρέψει έναν επιστημονικό κλάδο ως αθροιστική δομή γνώσης – ακόμη κι αν δεν παρουσιάζεται ατομική ασάφεια.¹²

¹⁰ Στην ελληνική βιβλιογραφία, για μια εύστοχη σύνοψη της ιστορίας και των θεωρητικών προβλημάτων της έννοιας, με έμφαση στη γενεακή θεωρία του Ορτέγκα y Γκασσέτ, βλ. Στυλιανός Γ. Καραγιάννης, «Η κρίση της νεωτερικότητας. Μια ιστορικο-κριτική ερμηνευτική προσέγγιση του José Ortega y Gasset για τον πνευματικό/τεχνικό πολιτισμό και την ιστορία», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2002, σ. 492-516 (στο εξής: Καραγιάννης, 2002).

¹¹ Βλ. Χρήστου, 1981· πρβλ. Χρυσάνθος Χρήστου, «Προβλήματα περιοδολόγησης στην ιστορία της νεοελληνικής τέχνης», στο Ευγένιος Δ. Μαθιόπουλος, Νίκος Χατζηνικολάου (επιμ.), *Η ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα*, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ιστορίας της Τέχνης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 6-8 Οκτωβρίου 2000, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 17-26. Για τη θεωρία του Βίλχελμ Πίντερ, βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 135-144, 219-221.

¹² Giovanni Sartori, «Εννοιολογική ανάλυση: Κατευθυντήριες γραμμές», στο *Σημασιολογία, έννοιες, συγκριτική μέθοδος*, επιμ.-εισ. Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Παπαζήσης, Αθήνα 2004,

Επιπλέον, στις ιστοριογραφίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας και της νεοελληνικής τέχνης διαπιστώνεται μια τάση να κατασκευάζονται γενεακά συστήματα περιοδολόγησης, τα οποία είναι ασύμφωνα μεταξύ τους ως προς τις χρονικές περιόδους που προτείνουν, αλλά σύμφωνα ως προς την άκαμπτη συστηματικότητά τους να περιοδολογούν τον ιστορικό χρόνο κάθε πεδίου με χρονική μονάδα τη «γενιά». Αν, για παράδειγμα, αντιπαραβάλει κανείς τις γενεακές περιοδολογήσεις που έχουν εφαρμόσει δύο επιφανείς μελετητές όπως ο Αλέξανδρος Αργυρίου και ο Χρύσανθος Χρήστου, θα αντιληφθεί με την πρώτη ματιά το μέγεθος της ασυμβατότητάς τους, παρότι αμφότεροι ισχυρίζονταν ότι οι χρονολογικές τομές-περίοδοι που πρότειναν ερείδονται στη γενική πολιτική-κοινωνική νεοελληνική ιστορία.¹³ Σημειώνω επίσης, για να γίνει περισσότερο εμφανής η γενικότερη σύγχυση, ότι και τα δύο αυτά περιοδολογικά συστήματα, που έχουν χρησιμοποιηθεί ευρέως στις ιστοριογραφίες της λογοτεχνίας και της τέχνης, δεν αναγνωρίζουν την ύπαρξη της «γενιάς του '30», εξοβελίζοντας εμμέσως τόσο την ίδια ως ιστορική πραγματικότητα όσο και τον όρο, ο οποίος εντούτοις χρησιμοποιείται κατά κόρον από πλειάδα άλλων μελετητών.

Ενώ λοιπόν στη διεθνή βιβλιογραφία των ιστορικών και κοινωνικών σπουδών παραμένουν ακόμα υπό συζήτηση τα θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα της χρήσης της έννοιας της «γενιάς», στην ελληνική ιστοριογραφία και στον συναφή κριτικό λόγο παρακάμπτονται –αν δεν αγνοούνται– μέσα από μια κομφορμιστική και εντελώς απερίσκεπτη χρήση γενεακών όρων ή αυτοσχέδιων εμπειροτεχνικών γενεακών συστημάτων περιοδολόγησης. Τα συνεπαγόμενα νοηματικά και μεθοδολογικά προβλήματα, όταν και από όσους γίνονται αντιληπτά, συγκαλύπτονται υπό το πρόσχημα που παρείχε ο Δημαράς όταν έγραψε ότι: «για τους ιστορικούς των γραμμάτων [η γενιά] είναι ένας βολικός τρόπος να διαιρούν τον χρόνο».¹⁴

Η χρόνια ασάφεια στις χρήσεις των όρων πηγάζει συνεπώς από τον διανοητικό εφησυχασμό που καλλιεργεί αυτή η συμβατική «βολικότητα», καθώς όσοι την επιζητούν είτε εθελουφυλούν μπροστά στο θεμελιώδες σημασιολογικό ερώτημα είτε

σ. 255 (στο εξής: Sartori, 2004) [«Guidelines for Concept Analysis», στο Giovanni Sartori (επιμ.), *Social Sciences Concepts: A Systematic Analysis*, Sage Publications, Λονδίνο 1984, σ. 15-85].

¹³ Σύμφωνα με τον Αργυρίου, η ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας περιοδολογείται στις ακόλουθες λογοτεχνικές «γενιές»: «1895-1915», «1916-1928», «1929-1940» (Αργυρίου, 1990, σ. 13). Σύμφωνα με τον Χρήστου, η ιστορία της νεοελληνικής τέχνης περιοδολογείται σε «γενιές» δημιουργών που έρχονται στον κόσμο τα εξής χρόνια: «1800-1821», «1822-1843», «1844-1862», «1863-1881», «1882-1897», «1898-1922», «1923-1940», «1941-1967» (Χρήστου, 1981, σ. 20-21).

¹⁴ Κ. Θ. Δημαράς, «Η γενιά του Τριάντα», εφ. *Το Βήμα*, 3 Μαρτίου 1978 (στο εξής: Δημαράς, 1978) – τα πλάγια δικά μου.

αδυνατούν να το αντιληφθούν. Επαναλαμβάνω λοιπόν ότι σε όλη την ελληνική βιβλιογραφία, η έννοια της «γενιάς» παραμένει θεωρητικά εντελώς ανεπεξέργαστη, αθεμελίωτη και απροσδιόριστη,¹⁵ διότι κανένας δεν αντιμετώπισε επαρκώς ούτε τα προβλήματα του υποδηλωτικού ορισμού της «γενιάς», ούτε και των εξ αυτής παραγόμενων όρων, ούτε βεβαίως τα προβλήματα των χρονολογικών οριοθετήσεών τους. Κανένας επίσης δεν αντιμετώπισε και πολύ περισσότερο δεν αιτιολόγησε επαρκώς το ζήτημα του προσδιορισμού του σημείου ή των σημείων αποκλεισμού των οριακών αναφορών των γενεακών όρων, που εν προκειμένω είναι αφενός τα εκάστοτε χρονολογικά όρια κάθε «γενιάς», αφετέρου τα ειδικά κάθε πεδίου ποιοτικά κριτήρια, βάσει των οποίων προσδιορίζονται/επιλέγονται οι συμπεριλαμβανόμενοι σε κάθε «γενιά».

Ως εκ τούτου, κατά κανόνα δεν προσδιορίζεται σαφώς αν ένας γενεακός όρος (π.χ., «γενιά του '20» ή «γενιά του '30») αφορά αυστηρά και μόνο σε αυτούς που πρωτοεμφανίζονται στα γράμματα ή στις τέχνες στη διάρκεια αυτής της δεκαετίας και αν, από όσους πρωτοεμφανίζονται αυτή τη δεκαετία, κατατάσσονται όλοι ή μόνο κάποιοι σε αυτή, επιλεγμένοι με συγκεκριμένα ιδεολογικά, αισθητικά ή τεχνολογικά κριτήρια. Σημειώνω μάλιστα ότι σε ορισμένους μελετητές, όπως ο Χρυσάνθος Χρήστου, η δεκαετία δεν εκλαμβάνεται ως περίοδος στη διάρκεια της οποίας πρωτοεμφανίζονται τα μέλη μιας «γενιάς», αλλά ως περίοδος κατά την οποία αυτά γεννιούνται. Εύκολα διαπιστώνει κανείς ότι σε όλες τις περιπτώσεις γενεακών όρων αυτού του τύπου στην ιστοριογραφία τόσο της νεοελληνικής λογοτεχνίας όσο και της τέχνης, εκτός από το χρονολογικό κριτήριο της δεκαετίας, υποκρύπτεται ή υπονοείται σχεδόν πάντα και ένα απροσδιόριστης ακρίβειας ποιοτικό κριτήριο που αποκλίνει σημαντικά από ιστορικό σε ιστορικό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστούν οι διαδοχικοί ορισμοί της «γενιάς του '30»: Όπως ήδη επεσήμανα, *Η γενιά του Τριάντα* που πρότεινε ο Μάριο Βίττι το 1977 είναι πολύ ευρύτερης ιδεολογικής σύνθεσης από τη «γενιά του '30» που εννοούσε ο Καραντώνης το 1958-1962 ή εκείνη που δέχθηκε εντέλει, κάτω από τη φορτική πίεση του Γιώργου Κατσίμπαλη, να συμπεριλάβει ο Κ. Θ. Δημαράς στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* το 1948-1949, η οποία επίσης είναι διαφορετική από τη «γενιά του '30» που εννοούσε ο Θεοτοκάς το 1937, ο οποίος –ειρήσθω εν παρόδω– είχε τότε αναφερθεί αορίστως μόνο σε πεζογράφους και όχι σε ποιητές («un groupe nombreux et varié des jeunes auteurs que l'on appelle globalement la génération 1930»).¹⁶ Οι αντίστοιχοι προσδιορισμοί της «γενιάς του '30» στο πεδίο των εικαστικών τεχνών είναι ακόμα περισσότερο αλλοπρόσαλλοι μεταξύ τους και ασυνάρτητοι μεθοδολογικά. Την ίδια ασάφεια και αναντιστοιχία από μελετητή σε

¹⁵ Ο Παναγιώτης Νούτσος έχει επισημαίνει ότι η έννοια της «γενιάς», ως αναλυτική κατηγορία, είναι ανεπεξέργαστη. Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Η «γενιά των ιδεών» και ο Γ. Θεοτοκάς*, Ευρασία, Αθήνα 2013, σ. 158, Β', 1.

¹⁶ Théotokas, 1937, σ. 547-548.

μελετητή βρίσκουμε σε όλες ανεξαιρέτως τις περιπτώσεις γενεακών όρων στην ελληνική ιστοριογραφία τόσο της λογοτεχνίας, όσο και της τέχνης. Η «ακαταστασία της ελληνικής μεταπολεμικής ποίησης», την οποία επεσήμανε εύστοχα ο Βύρων Λεοντάρης το 1984,¹⁷ είναι λοιπόν γενικευμένη και καλύπτει στην πραγματικότητα το σύνολο τόσο της νεοελληνικής λογοτεχνίας όσο και της καλλιτεχνικής παραγωγής. Οι προσπάθειες γενεακής περιοδολόγησης από τους ιστορικούς και κριτικούς και των δύο πεδίων όχι μόνο δεν έχουν συνεισφέρει στην τακτοποίησή τους, αλλά έχουν προκαλέσει κατά τη γνώμη μου επιπλέον άχρηστα ερωτήματα και προβλήματα.

Ελάχιστοι ιστορικοί της λογοτεχνίας ή της τέχνης, διαβλέποντας ή έχοντας επίγνωση της προβληματικότητας της έννοιας και των γενεακών όρων, απέφυγαν περισσότερο ή λιγότερο συστηματικά να τους χρησιμοποιήσουν. Ωστόσο, αυτή η καθόλα θεμιτή στάση των τελευταίων να αποσιωπούν την έννοια ή να την υποβαθμίζουν σε σχήμα λόγου και τρόπο έκφρασης («από γενιά σε γενιά», «για πολλές γενιές» κ.ο.κ.) διόλου δεν αποτρέπει την πληθωριστική χρήση της, τόσο στα πεδία των ιστορικών και πολιτισμικών σπουδών όσο κυρίως στη δημόσια σφαίρα και στη δημόσια ιστορία. Αυτή η σύγχυση σχετικά με τη σημασία των γενεακών όρων κυριάρχησε λοιπόν στην κριτική και την ιστοριογραφία της λογοτεχνίας και της τέχνης.

*

Όλοι οι γενεακοί όροι –«γενιά του '20», «γενιά του '30», «γενιά του '70» κ.ο.κ.– είναι σύνθετοι, καθώς αφενός προϋποθέτουν ότι η έννοια της «γενιάς» είναι επιστημονικά αποδεκτή ως μονάδα περιοδολόγησης της ιστορίας και ως κοινωνική κατηγορία, αφετέρου διότι εμπεριέχουν δεκαετείς χρονολογικούς προσδιορισμούς. Η έννοια της «γενιάς» φαίνεται να παρέχει μια εν πρώτοις αυτονόητη αιτιολόγηση της χρήσης τους. Στο σημείο αυτό επισημαίνω απλώς ότι το σύνολο των χρήσεων της έννοιας της «γενιάς» στην ελληνική ιστοριογραφία και κριτική εμπίπτει σε αυτό που ο Σαρτόρι χαρακτηρίζει ως «σφάλμα της γλώσσας εν χρήσει»,¹⁸ δηλαδή στην αστόχαστη μεταφορά μιας λέξης-έννοιας της καθομιλουμένης στο πεδίο των ιστορικών και κοινωνικών σπουδών, δίχως θεωρητική επεξεργασία και προσεχτική εννοιολογική διασάφηση.

Εκκινώντας από τη θέση ότι τα ιστορικά και κοινωνικά ζητήματα δεν υπάρχουν άμεσα και δεν γίνονται αντιληπτά δίχως διαμεσολαβήσεις, αλλά τα προσεγγίζουμε και τα ερμηνεύουμε μόνο διαμέσου των εννοιών, είναι προϋπόθεση εκ των ων ουκ άνευ η αποσαφήνιση της έννοιας της «γενιάς».

¹⁷ Βύρων Λεοντάρης, «Η ακαταστασία της ελληνικής μεταπολεμικής ποίησης», *Σημειώσεις*, τχ. 24, Νοέμβριος 1984, σ. 34-43 [348-357].

¹⁸ Giovanni Sartori, «Εννοιολογική ανάλυση: Κατευθυντήριες γραμμές», στο Sartori, 2004, σ. 286-288.

Η έννοια, που απαντά ήδη στην *Παλαιά Διαθήκη* αλλά και στον Όμηρο, είχε και έχει ως κύρια σημασία την οικογενειακή και εξ αίματος καταγωγή («Ταύτης τοι γενεῆς τε καὶ αἵματος εὐχομαι εἶναι», *Ιλιάδα*, Ζ', 210).¹⁹ Ωστόσο, η λέξη χρησιμοποιήθηκε και με άλλες σημασίες, εκ των οποίων μας ενδιαφέρουν εδώ αυτές της ηλικιακής κατηγορίας και της χρονικής περιόδου. Στο *Oxford English Dictionary* καταγράφονται έξι κύριες σημασίες, όπου η πέμπτη ορίζεται ως: «το σύνολο των ατόμων που γεννήθηκαν την ίδια περίπου περίοδο· επίσης ο χρόνος που καλύπτεται από τη ζωή τους. Σε μετρήσεις στην ιστορία με γενιές, η λέξη νοείται ως το χρονικό διάστημα μεταξύ της γέννησης των γονέων και εκείνης των παιδιών τους, που συνήθως υπολογίζεται σε τριάντα χρόνια ή και σε τρεις γενιές στον αιώνα».²⁰ Στο *Λεξικό* του Δημητράκου καταγράφονται μάλιστα 11 σημασίες.²¹

Κατά κυριολεξία, η έννοια της «γενιάς» εξακολουθεί σήμερα να αναφέρεται στην εξ αίματος καταγωγή, έχοντας μια ισχυρή και σχετικά επακριβή σημασία στη βιολογία, τη γενετική, τη γενεαλογία και συνακόλουθα τη δημογραφία, όπου ως βάση μιας σταθερής κοόρτης γεννήσεων και ηλικιακής ζώνης δεν προκαλεί σοβαρές δυσκολίες.²² Είτε με εργαστηριακά-βιολογικά είτε με πληθυσμιακά-στατιστικά δεδομένα, στις εν λόγω επιστήμες και σε σημαντικό βαθμό στην κοινωνιολογία και τις πολιτικές επιστήμες, όπου ενίοτε χρησιμοποιούνται δημογραφικά στοιχεία και στατιστικές

¹⁹ Βλ. λήμμα: «γενεά(ᾶς)», στο Henry G. Liddell – Robert Scott, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, μτφρ. Ξενοφών Π. Μόσχος, επιμ. Μιχαήλ Κωνσταντινίδης, τόμ. 1, Σιδέρης, Αθήνα 1970, σ. 522.

²⁰ Βλ. λήμμα «generation», στο *Oxford English Dictionary*, τόμ. 4, Clarendon Press, Οξφόρδη 1970, σ. 106-107.

²¹ Από τις 11 σημασίες που καταγράφονται στο λεξικό του Δημητράκου, μας ενδιαφέρουν εδώ οι εξής: «γενεά (η) κ. νεώτ., δημ. κ. γενιά [...], το σύνολο των εξ αίματος συγγενών, των υπό του αυτού γενάρχου καταγομένων, το γένος [...]· 2) η φυλή, το έθνος, η ράτσα [...]· 4) περιληπτικώς το γέννημα, τα τέκνα, οι γόννοι [...]· 7) ο χρόνος, η εποχή της γεννήσεως [...]· 8) ο χρόνος ον διανύει ενόργανον τι ον από της γεννήσεώς του μέχρις ωρισμένου ορίου, ο χρόνος της ζωής, η ηλικία [...] κ. νεωτ. κ. δημ. το σύνολο των περίπου ομηλικών ανθρώπων, οίτινες έζησαν κατά τινα χρονικήν περίοδον [...]· 9) ομ. χρονική περίοδος (περίπου εν τρίτον αιώνας), επαρκής, ίνα φθάση ο άνθρωπος εις ωριμότητα [...]· 10) γενν. μέγα χρονικόν διάστημα, εποχή», βλ. λήμμα: «γενεά (η)», στο Δημήτριος Δημητράκος, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, τόμ. 2, Δημητράκος, Αθήνα 1949, σ. 1575-1576· βλ. επίσης λήμμα «γενιά (η)», ό.π., σ. 1580.

²² Για την έννοια της κοόρτης (cohort, cohorte), που χρησιμοποιείται συστηματικά στο πλαίσιο της δημογραφίας και της κοινωνιολογίας, βλ. Norman B. Ryder, «The Cohort as a Concept in the Study of Social Change», *American Sociological Review*, τόμ. 30, τχ. 6, Δεκέμβριος 1965, σ. 843-861· Victor Marshall, «Generations, Age Groups and Cohorts: Conceptual Distinctions», *Canadian Journal on Aging / La Revue canadienne du vieillissement*, τόμ. 2, τχ. 2, Οκτώβριος 1983, σ. 51-62· Olivier Galland, *Sociologie de la jeunesse*, Colin, Παρίσι³2001 [1η έκδ. 1991], σ. 107-108 (στο εξής: Galland, 2001).

τεχνικές μεγάλης κλίμακας, μπορεί να είναι χρηστική και λειτουργική. Ωστόσο, η έννοια της «γενιάς» χρησιμοποιείται από κοινωνιολόγους, ανθρωπολόγους και ιστορικούς και με μια άλλη, μεταφορική και πολύ λιγότερο αποσαφηνισμένη σημασία, όταν αναφέρονται σε κοινωνικές ομάδες μιας κοινής ηλικιακής τάξης, την οποία εκλαμβάνουν ως βασικό συγκροτητικό στοιχείο κοινών αντιλήψεων, κοινών συμπεριφορών, ιδεολογικών τάσεων και γενικότερα ως βασικό στοιχείο της διαφοροποιημένης ταυτότητάς τους σε σχέση με τις προηγούμενες και επόμενες «γενιές». Με άλλα λόγια, σε αυτές τις περιπτώσεις η χρονολογία γέννησης δεν νοείται απλώς ως δεδομένο τυπικής ταξινόμησης, αλλά ως ειδοποιός προϋπόθεση ενός συγκεκριμένου και διακριτού ταυτοτικού προσδιορισμού, ο οποίος οφείλεται σε σημαντικά ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά γεγονότα που υποτίθεται ότι βιώθηκαν ομοιόμορφα από τα μέλη της εκάστοτε «γενιάς» κατά τη νεανική τους ηλικία. Οι κοινωνιολόγοι και οι ιστορικοί που χρησιμοποιούν την έννοια με αυτόν τον τρόπο της αποδίδουν κάθε φορά μια ειδική ποιοτική κοινωνιολογική σημασία και έναν ιδιαίτερο ιστορικό ρόλο, δίχως ωστόσο μέχρι σήμερα –όταν δεν πρόκειται για δημογραφικές «γενιές»– να έχουν αποσαφηνίσει ικανοποιητικά το εκάστοτε σημασιολογικό βάθος και τα κριτήρια προσδιορισμού του εύρους της κάθε «γενιάς» που κατασκευάζουν. Η μετατροπή της βιολογικής-δημογραφικής «γενιάς» σε κοινωνική και ιστορική «γενιά» δεν είναι μια αυτονόητη υπόθεση, αλλά πάντοτε μια διανοητική κατασκευή – είτε εν τω γίγνεσθαι, από τους ίδιους τους δρώντες ενός πεδίου, είτε αναδρομική, από τους μελετητές του. Μπορούμε συνεπώς να δεχθούμε ότι οι βιολογικές-δημογραφικές «γενιές» *γεννιούνται*, ενώ οι ιστορικές και κοινωνικές «γενιές» *κατασκευάζονται*.

Πώς όμως ορίζεται μια «γενιά», τότε και πώς συγκροτείται, ποια ηλικιακά όρια έχει, ποιους περιλαμβάνει, πόσα χρόνια διαρκεί και είναι ενεργή ως «γενιά», πώς διαδέχεται η μία «γενιά» την άλλη, ποια είναι η σχέση της βιολογικής ηλικίας και της λογοτεχνικής ή καλλιτεχνικής ηλικίας, ποιες είναι οι αντιστοιχίες και οι σχέσεις των *συνήλικων*²³ λογοτεχνικών, καλλιτεχνικών, επιστημονικών, πολιτικών και ευρύτερα κοινωνικών «γενιών» μεταξύ τους; Οι «γενιές» άραγε συγκροτούνται και δρουν πραγματικά και συνειδητά στο ιστορικό γίγνεσθαι της εποχής τους ως τέτοιες και επομένως ανήκουν όντως στο «έχειν υπάρξει», ή είναι αναδρομικές επινοήσεις, μυθοπλαστικές υποθέσεις των δημοσιολόγων και κατασκευές των ιστορικών, που τις συγκροτούν εκ των υστέρων και τις εμφυτεύουν στο συντελεσμένο παρελθόν ως ιστορικές πραγματικότητες; Οι «γενιές» είναι υπαρκτές και δρώσες κοινωνικές δυνάμεις στο πεδίο της ιστορίας ή είναι «τόποι μνήμης»; Πώς περνά η συνειδητά συγκροτημένη «γενιά» από τη μνήμη στην ιστορία; Και πώς μπορεί ο ιστορικός να διαχειριστεί θεωρητικά και μεθοδολογικά τις «γενιές» που είχαν πράγματι συγκρο-

²³ Με τον όρο «συνήλικες» εννοώ τους ανθρώπους μια ηλικιακής ζώνης εύρους έως 5-7 ετών.

τηθεί με συνείδηση της γενεακής τους ταυτότητας σε σχέση με τις εκ των υστέρων επινοημένες «γενιές»;

Όπως ήδη επισημάνθηκε, σε αυτά τα θεωρητικά και μεθοδολογικά ερωτήματα, ακόμα και εκείνοι που λίγο-πολύ αντιλήφθηκαν στην Ελλάδα την καίρια σημασία τους –όπως ο Κ. Θ. Δημαράς, ο οποίος πρέπει να υπογραμμισώ ότι αναμφίβολα ξεχωρίζει ως προς τη διανοητική αυτή εγρήγορση από τους ομότεχούς του– δεν μπόρεσαν να δώσουν ικανοποιητικές απαντήσεις.²⁴

Έχοντας λοιπόν αρχικά την πρόθεση να διερευνήσω την ιστορική πραγματικότητα της «γενιάς του '30» στο πεδίο των εικαστικών τεχνών, διαπίστωσα ότι αυτό το πρόβλημα είναι πρωθύστερο, καθώς εκκρεμούσαν τα παραπάνω, πολύ ουσιαστικότερα εννοιολογικά και θεωρητικά ζητήματα. Λόγω λοιπόν αυτού του εν πολλοίς μη συνειδητοποιημένου στην ελληνική ιστοριογραφία θεωρητικού ελλείμματος σχετικά με την έννοια της «γενιάς», χρειάζεται να εστιάσουμε προκαταρκτικά την προσοχή μας σε αυτήν, ακολουθώντας τη συμβουλή του Αντόρνο: «να αρχίζει κανείς από την έννοια και όχι από το απλό δεδομένο, διότι η έννοια είναι η βασική μονάδα σκέψης».²⁵

*

²⁴ Ο Δημαράς δολιχοδρομούσε από το 1949 –οπότεν καθιέρωσε την έννοια της «γενιάς» χρησιμοποιώντας τη στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*– και επανερχόταν συχνά στο ζήτημα της σημασίας της και των ορίων της χρήσης της, προσπαθώντας να δώσει εκ των ενόντων λύσεις στα σχετικά θεωρητικά και μεθοδολογικά ερωτήματα. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Η εξόρμηση μιας γενιάς», εφ. *Το Βήμα*, 14 Οκτωβρίου 1949· ο ίδιος, «Λογοτεχνικές γενιές», εφ. *Το Βήμα*, 1 Ιουλίου 1949 αναδημοσιεύτηκε στο Δημαράς, 2013, τόμ. 1, σ. 200-203· ο ίδιος, «Μια μαρτυρία», εφ. *Το Βήμα*, 6 Ιουλίου 1956· ο ίδιος, «Η τομή», εφ. *Το Βήμα*, 11 Ιουλίου 1952 – αναδημοσιεύτηκε στο Δημαράς, 2013, τόμ. 1, σ. 277-280· ο ίδιος, «Τριάντα χρόνια», εφ. *Το Βήμα*, 12 Απριλίου 1957· ο ίδιος, «Ένα ευρετήριο, εφ. *Το Βήμα*, 21 Οκτωβρίου 1960· ο ίδιος, «Συλλογικά φαινόμενα της παιδείας. Γενεές, ρεύματα», *Εποχές*, τχ. 24, Απρίλιος 1965, σ. 17-22 – αναδημοσιεύτηκε στο *Συμποσιακά (Συμπτώσεις - γλώσσα - γενεές)*, χ.ε., Αθήνα 1965, σ. 59, 62-63 και στο Δημαράς, 2013, τόμ. 2, σ. 647· ο ίδιος, «Εθνικά αιτήματα και γενικότερα ρεύματα», εφ. *Το Βήμα*, 13 Οκτωβρίου 1967· ο ίδιος, «Σκέψεις για την τοπική δεκτικότητα ως όρο των διεθνών ρευμάτων: Ανακοίνωση γραμμένη για το πέμπτο συνέδριο συγκριτικής φιλολογίας», μτφρ. Αικατερίνη Κουμαριανού, χ.ε., Αθήνα 1968 – αναδημοσιεύτηκε, στο Δημαράς, 2013, τόμ. 2, σ. 788-789· ο ίδιος, «Κ.Π. Καβάφης», εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 27 Μαρτίου 1983 – αναδημοσιεύτηκε στο *Σύμμικτα, Γ'. Περί Καβάφη*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Γνώση, Αθήνα 1992, σ. 212-213· ο ίδιος, «Φιλολογικές γενεές», εφ. *Το Βήμα*, 23 Οκτωβρίου 1983 – αναδημοσιεύτηκε στο Δημαράς, 2013, τόμ. 2, σ. 1025-1027· ο ίδιος, «Ως η διψώσα έλαφος...», συνέντευξη στον Νίκο Αλιβιζάτο και τον Στέφανο Πεσματζίδη, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37, Δεκέμβριος 1988, σ. 8-35.

²⁵ Theodor W. Adorno, *Αρνητική διαλεκτική*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 190 [*Negative Dialektik*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1966] – τα πλάγια δικά μου.